

Народня Бібліотека „Просвіти“ ч. 3.

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК.

Кубанщина
й
Кубанські Українці.

ВИДАННЯ ТОВ. „ПРОСВІТА“.

Л Ъ В І В, 1920.

З друкарні „ДІЛА“, Ринок, ч. 10

Від часу вибуху російської революції доводилося нам нерав читати по часописях про українську Кубанську республіку, про її правительство, про її сойм, про її делегацію, вислану до Парижа на мирову конференцію, про гравітацію до великої України. Натомість не доводилося читати, що саме представляє з себе ця країна, які в ній відносини, яка людність та звідки й коли вона там узялася і т. и. Тому то в отсій книжечці хочемо подати найважливіші інформації про країну й людей. І хоч цифри, якими послугуємося, вже подекуди передавніні (з причини воєнних відносин не можемо добути новішої літератури), то всеж вони дають нам певний образ цілоти. Доповнити його колись новішими цифрами не буде вже тяжко. Зазначимо тільки, що загальний поступ по обох сторонах Кавказу пішов в останніх 25 літах великими кроками наперед у всіх напрямках і він був причиною теперішнього політичного перевороту.

Теперішня Кубанська республіка складається з двох частин: Властивої Кубанщини (Кубанская область) і з Чорноморщини (Чорноморській округ).

Перша, кубанська країна, лежить між $46^{\circ} 50'$ — $43^{\circ} 10'$ північної ширини та між 37° — 43° східної довжини (від Грініча ²⁾). Вона займає простір в обемі

---

¹⁾ Жерела: Н. Дивнякъ и А. Селявановъ, Кубанская область. — Л. Македоновъ, Черноморія. — А. Воейковъ и Л. Македоновъ, Черноморская губернія. — Ів. Макаренко, Кубянь (Воля, т. III, ч. 7—8). — І. В. Со to jest Kubańszczyzna i o co walczy? (Przymierze, ч. 1). — Короленко, Черноморцы.

²⁾ Або $54^{\circ} 19'$ — $60^{\circ} 25'$ східної довжини від Ферра.

82.909 квадратних верст ³), тобто $\frac{1}{6}$ усього кавказького краю, що перед революцією належав до Росії. Найбільша її довжина виносить 508 верст, а найбільша ширина 300 верст. На півночі вона граничить із землями Донського війська (Донщиною), від яких відділяє її ріка Єя та доплив Єї, Кугу-Єя. На заході граничить із Азовським морем, Керченським проливом та незначною частиною Чорного моря. На полудні граничить із Чорноморським округом і Кутаїською губернією, від яких відділяє її головний кавказький хребет. На сході граничить із Терським краєм (Терская область), від якого відділяє її Ельбрус зі своїми відногами, що творять вододіл між Кубаню з одного і Тереком та Кумою з другого боку, і зі Ставропільською губернією.

Азовське море притикає до Кубанщини на протязі від Єйського лиману до Керченського проливу, а Чорне море тільки на протязі 70 верст. Увесь морський берег поперерізуваний великим числом лиманів, що тягнуться здовж устя всіх замітніших рік. Усі вони плиткі, творять велике число розтків та зарослі цілими лісами очерету (так звані плавні).

Ріка Кубань ділить кубанську країну на дві майже рівні частини. Північна частина представляє безлісну рівнину зі степовим характером, полуднева гориста. Хоча в північній частині є багато рік, то всі вони плінуть дуже поволі, а береги їх низькі і порослі очеретом. Клімат має характер континентальний, з невеликими атмосферичними опадами; з дуже горячим літом та доволі холодною зимою. Полуднева частина визначається бо-

---

³ В інших обчисленнях ся цифра трохи відмінна і виносить 83 896,1 квадратних верст, тобто 95.403 квадрат. кілометрів (8.739 185 десатин). Сей простір перевищує в двох простіях Швейцарію (41 298 км.²), та простір Бельгії (29.4² км.²) і Голандії (34.185 км.²) разом, або простір Португалії (91.948 км.²), може проте вовсім добре вистати на окрему, самостійну державу.

тацтвом лісів, між якими є ще й зовсім первісні, нетикані людською рукою. Клімат її вогкий, місцями може й занадто, в теплою зимою і негорячим літом. Обі частини відрізняються також звіринним і рстинним світѳм.

З гір найбільше значіння має головний Кавказький хребет, що починається недалеко Анап та тягнеться на полудневий схід здовж усеї полудневої границі Кубанщини. Довжина його виносить коло 500 верст, отже майже третину цілого головного кавказького хребта. На північно-західнім кінци той хребет низький, а чим далі на полудневий схід, тим стає висший. В половині довжини сього хребта стоїть замітний масив Оштен, високий на 9.360 стіп. На захід від нього кавказькі гори невисокі і майже ніде не переступають границі лісів. На них нема ні вічних снігів, ні ледняків, ні великих скал, ні полонин. Сей хребет називають звичайно чорноморським Кавказом. Від Оштена до жерел Кубані тягнеться так званий Кубанський Кавказ, що значно відрізняється від чорноморського. Починаючи від Оштена — гори стають чим раз висші, на них появляються полонини і високі скали з вічними снігами та ледняками. Появляється також шпилькові ліси, яких нема в західній частині. У жерел Великого Зеленчука починаються на кавказькім хребті верховини, високі понад 12.000 стіп, і то не тільки в головнім хребті, але і в його відногах, як приміром Кашкадер (12.551 стіп). В тій частині хребта подибуються також великі ледняки, приміром Марушський, що піддержує ріку Марух. Він довгий на кілька верст, а широкий подекуди на версту. При жерелах Кубані гори вже дуже високі, сніжні поля величезні, а ледняки також обемисті. Від головного кавказького хребта виходять багато відног. Найзамітніща в них Ельбруська, серед якої стоїть найвисша гора всього Кавказу — Ельбрус, що має два верхи, оден на 18.470 стіп, а другий на 18.347 стіп.

Між горами Кубанщини замітний ще хребет Чорних гір, що тягнеться більше або менше паралельно до головного хребта в віддаленню приблизно 50 верст. Його перерізує Кубань і ріжні її допливи, як Малий і Великий Зеленчук, Уруп, Лаба і тому він представляє собою немов ряд окремих верховин. У самій східній частині Кубанщини тягнуться відноги Ельбруса, що обнижуючись поволи, творять вододіл для рік, що течуть у Чорне та Каспійське море.

З Кубанщини веде кілька провалів у Чорноморський округ та Кутаїську губернію. В західній частині хребта йде провал Гойтх, крізь який веде бита дорога, зразу долиною ріки Пшиша, допливу Кубані, а потім долиною ріки Туапсе. Друга дорога веде долиною Теберди крізь Клугорський провал у долину Кадори, до Сухума. Висота провалу виносить майже 9.000 стіп. У жовтні спадає в нім уже глибокий сніг, бувають завії та комунікація переривається. Є ще й деякі інші провали, до яких ведуть вузькі, гірські стежки, часто понад пропастями так, що ними може пройти тільки місцевий, обючений кінь. Усі ті провали прохідні тільки літними місяцями і не все бувають безпечні.

Найзначнішою рікою краю є Кубань (по ногайськи Куман, по черкеськи Пшиз). Вона довга на 700 верст, а басейн її займає простір на 50.000 квадратних верст. Починається вона трьома окремими потоками, з яких один випливає з західної збочі Ельбруса, і які зливаються близько аулів Учкулана і Хурзука в одну ріку, що тече незвичайно бистро. По дорозі приймає вона такі допливи з правого боку: Худес, Мара, Джегута, Джаганас, Невинка; з лівого: Доут, Теберда, Малий і Великий Зеленчук, Уруп, Лаба, Біла, Пшиш, Псекупс, Афіпс, Адагум і інші. Ширина Кубані доходить декуди до 100 сажнів або й більше. На 70 верст від устя розділюється Кубань на два рукави. Пра-

вий називається Протокою; він звертається на північ і впадає до Азовського моря; лівий, більший, звертається до Таманського півострова і розділяється знов на два рукави; один із них вливається в Азовське, другий у Чорне море. З інших рік краю можна назвати отсі: Єя, Челбаси, Бейсужок, Бейсуг, Кирпілі, що всі вливаються в Азовське море, і Гастагай, що вливається в Чорне море ¹⁾

В гористій полосі Кубанщини панує вогкий клімат, що видно й по рістні. На висоті 4—6 тисяч стіп переважає там смерека, що вимагає дуже вогкого клімату. На такий клімат указують також густі папоротники (головно *Pteris aquilina*), що доходять до 6—7 стіп висоти, породи самшіта (кавказька пальма, *Buxus sempervirens*) та рододендрів (особливо *Rhododendron ponticum*). Часті дощі на підгір'ю не дають нерозмешканцям зібрати сіно й хліб. По мірі віддалення від гір число опадів уменшується і клімат стає чимраз більше континентальний, із холодною зимою та горячим літом. Із цим очевидно вяжуться і гігієнічні відносини країни. Низькі місцевости, заливані водою і порослі очеретом, визначаються дуже нездоровим кліматом. До них зачисляються всі місцевости понад рікою Кубаню від Катеринодари аж до устя та побережа Азовського й Чорного Моря. Люди хорують тут сильно на пропасницю. Хорують також у горах і на підгір'ю, особливо з кінцем літа та початком осені, але не так тяжко, як попередні. За те в північній і північно-східній частині краю клімат сухий і здоровий, на що впливають головно північно-східні вітри.

¹⁾ Всі ті гірські ріки крають собі великанські запаси енергії, які завдяки природним умовам можна дуже легко використати і в короткім часі довести країну до нечувано високого степеня культури. Загалом Кубанщина дуже багато обдарована природою, хоч дося не просліджена цілковито і не використана всесторонно. Можна сказати напевно, що се країна будуччями.

Ліси в Кубанщині складаються з дуже різно-родних порід дерев та корчів, із шпилькських дерев росте смерека (*Abies Nordmanniana*), ялиця, сосна, тис і яловець. Із листатих на підгір'ю і нижнім поясі гір росте дуб, у середнім бук. Крім того росте кілька порід клена (*Acer Trautvetteri*), вяз (ильма), липа, ясінь, вільха береза, рябина, гліг, яблунки, грушки, черешні, сливи, декуди каштани, бурульки й інші. В горах подибуються також овочеві корчки, як: смородина, виприни (агрест), малини, ожини, виннички й інші; з повоїв: плющ, ломинець (*Clematis*), виноград. Площа лісів займає загалом 1,708.000 десятин, тобто близько 20 пр. всього простору території. Величезні праліси подибуються над деякими ріками країни, особливо в тих околицях, де витворюються китловини, як приміром над горішною Пшехою, Білою, Великою Лабюю і Великим Зеленчуком. Над Білою і Пшехою переважає смерека, над Лабюю і Зеленчуком росте побіч смереки сосна й ялиця. В північній частині краю майже зовсім нема лісів.

Зі звірят виводяться в Кубанщині олені, дикі кози, серни (*Capella caucasica*), тури (*Capra caucasica*), зубри (в верхах Білої, Лабі й Урупа), дики, медведі, вовки, лиси, видри, куниці, борсуки та подекуди бобрі. Останні подибуються у верхах Великої Лабі. — Птиць також багато. З них можна згадати про тетереюка (*Tetrao Mlocosiewitzii*), гірського індика (*Megaloperdix caucasica*), ягнятника і грифа (*Gyps fulvus* і *Vultur monachus*). — З плазунів виводяться тут черепахи (*Emys europea*), кольчасті вужі і гладкі (*Coronella austriaca*), жовтопуз (*Zamenis viridiflavus*), гадюка (*Pelias berus*) і кілька родів ящірок. Від укушення гадюк гине часто домашня скотина, а деколи й люде. — Риб у ріках, озерах і морях дуже багато. З них згадаємо пструга (*Salmo fario*), що виводиться у всіх бистрих гірських ріках, осетра, сірюгу (*Accipenser stellatus*), білугу, (*Accipenser huso* і *Delphinus leucas*),

оселедець і тараню (*Surginus blisca*). Найбагатші риболовні заводи — Ачуївські, що стоять при вливі розтоки Кубані в Азовське море.

Із мінеральних богацтв у Кубанщині подибується вуголь, алябастер, салітра, залізо, оліво, срібло, нафта та земний йіск, але їх добування не використане ще вповні. Камінний вуголь подибується в кількох місцях: у долині ріки Білої й її допливів, над Кубаню — недалеко Гумаринської кріпости (в долині Кубані й її допливів — Мари й Аракента). Нафта найдена недалеко станиць Кабарднєвської, Хадижинської, Ширванської і Нафтяної (в Майкопськiм відділі). На п'ять верст від Хадижинської станиці лежать поклади земного воску. Є нафта також на Таманськiм півострові, де в глинках та маргелях третичної системи нафтові жерела займають простір коло 1300 квадратних верст. Добування нафти почалося там 1866 р., але потім майже зовсім було залишене. Доволі багато добувають її коло станиці Ільської. Бурий залізняк віднайдений межі рікою Білою й Малою Лабою на горі Ачеш Бок у верхах Уруштена (доплив Малої Лаби), а також на підгір'ю коло станиць Губської, Царської, Дахівської й інших. На Оштені має бути срібло і ртуть. У верхах Кубані, а саме в Карачаю, знайдено в кількох місцях оловянд-срібні і цинкові руди. Алябастер добувають на багатьох місцях над Урупом, Великим Зеленчуком і інших. Гіпс подибується доволі часто, особливо коло станиці Усть-Джегутинської. Солоні озера подибуються в Темрюцькiм і Єйськiм відділі. Соду і глявберську сіль добувають із двох озер Баталпашинська. Мінеральні болота є в Темрюцькiм відділі у трьох місцях: Коло Темрюка, на Гнилій горі, разом із горячим могилками (температура $27\frac{1}{2}^{\circ}$ Ц.), при початку Тузлянського рога (півострова) і в полудневій частині Таманського півострова (Бугазські болота). Мінеральні води стрічаються в багатьох місцях, але більша їх часть

не має практичного значіння. Найважливіші в них Псекупські та Таманські води¹⁾. На увагу заслуговують іще на Кубанщині болотняні вулькани або сальзи, що тягнуться на Таманським півострові в лінії, що творить продовження головного кавказького хребта. Тут можна бачити всі переходові форми від невеликих пригірків, що ледви випльовують глинкавате болото, аж до правдивих вульканів. Останні називають Українці „пеклом“. Вони викидають із себе болото, камінь, коріння рослин, відломки дерева й ин. Фанагорійський вулькан високий на 177 стіп, Куку-оба або Ахтанізівська блювака 365 стіп, а деякі бувають іще висші. Давніше була вульканічна діяльність сильніша. В 1794 р. появилася коло Темрюка вульканічний острів, але швидко счез; в 1814 р. повстав на його місци другий, але також не був довго. В 1799 р. один із островів викидав дим і полумя.

Земля в Кубанщині переважно глинкавата. Ті глинки і суглинки належать до дуже урожайних, особливо над берегами ріки Гіяги. Дуже добре родиться на них пшениця. На глинках росте також переважна часть лісів. В північній та північно-східній частині краю подибуються солонцюваті землі (поміж солончяками маленькі шматочки чорнозему), а в західній, зверненій до Азовського моря, новіщі озерні і болотняні витвори, подібні до правдивого чорнозему, але не дуже грубі. Вапнисті та піскові землі рідкі. В долинах більших рік подибуються часто також каменісті землі.

*

Друга частина кубанської республіки — се

---

¹⁾ При копанню артезійської криниці відкрито в місті Біському сірчане жерело, яке від 1915 р. дає мінеральну воду дуже високої якості. Кілька літ перед тим відкрито в тім самім місті світляний газ.

Чорноморщина²⁾. До 1896 р. вона належала під один заряд разом із Кубанщиною (кубанской областей) і творила в ній тільки окремий чорноморський округ. Від того року творила окрему Чорноморську губернію і хоч лежить на полудне від кавказького хребта, в адміністративнім відношенню зачислялася до північного Кавказу, а не до Закавказчини. Се найменша загалом губернія давньої Росії і що до простору і що до числа людности. Вона виносила 6455 квадратних верст; друга в ряду мала губернія, Полоцька, всеж таки більша від Чорноморської $1\frac{1}{4}$ раза. Вона відзначалася від інших російських губерній також своєю особливою формою. Вона займає простір від $43\frac{1}{4}^{\circ}$ до $44\frac{1}{2}^{\circ}$ північної ширини та від $37\frac{3}{4}^{\circ}$ до $40\frac{1}{2}^{\circ}$ східної довжини (від Грініча) і тягнеться вузькою смугою поміж головним кавказьким хребтом та Чорним морем. Її найбільша довжина виносить 360 верст; ширина буває дуже різнорідна; коло Новоросійська вона широка ледви на 4 версти, коло Геленджика на 12 верст, в Туапсинськім окрузі на 22 версти, а недалеко границі Кутаїської губернії вона доходить до 50 верст. Вона поділена на три округи: Новоросійський на півночі, Туапсинський по середині і Сочинський на полудні. Чорне море, вздовж якого тягнеться губернія, глибоке при її берегах. Із заливів найважливіший Новоросійський, просторий і добре заслонений від морських вітрів, із яких небезпечні

---

²⁾ Ми не маємо докладних відомостей про се, яка саме частина бувшої Чорноморської губернії входить до кубанської республіки та в кождім разі не вся. З III точки мирового трактату між совітською Росією і Грузією, заключеного в Москві дня 7 мая, 1920 р., довідуємося, що границя між совітською Росією, яка не признає кубанської республіки, і Грузією, йде від Чорного Моря рікою Псоу до гори Ахахча, далі через неї і гору Агапет північною границею бувшої Чорноморської губернії, Кутаїської, Тифліської до Закатальського округу, а звідти східною границею того округу до границі Вірменії.

особливо північно-східні вітри. Недалеко від нього є другий залив, Геленджицький. За те далі на полудне нема вже аж до границі Кутаїської губернії ні одного залива. Через те відкрита плавба при сильних вітрах дуже небезпечна і деколи, особливо в зимі, кораблі цілими тижнями не мають зносин із берегом.

Уся Чорноморська губернія гориста. Вже кодо самого Новоросійська гори підходять близько до моря так, що рівнини нема. Дальше на полудне подибуються над ріками долини, а недалеко устя найбільшої ріки Мзимти навіть невеличка рівнина, але там від моря до гір виносить віддаль ледви 8 верст. Гірський хребет зразу невисокий і в цілому Новоросійському та Туапсинському окрузі не тільки нема на горах постійного снігу, але всі гори до вершка покриті лісами так, що полонин там нема.

В Сочинським окрузі гори вже висші. На головнім хребті на границі з Кубанською країною стоїть гора Оштен (9.360 стіп), а побіч неї Шугус, висока на 10.640 стіп. Звідси гори мають уже вічний сніг, а понизше полонини. Також ледняки подибуються вже тут, невеликі навіть на Шугусі, а більші на Дзітаку, недалеко від границі Кутаїської губернії. Сюди йде провал Псеашхо, на висоті 6.870 стіп. Побіч головного Кавказького хребта тягнуться ще інші, другорядні, і чим далі на полудневий схід, тим більше їх та тим висші. Вони складаються переважно з вапнисто-глинястого солонця, сірої або жовтавої барви. Коли до нього не доходить повітре, він буває дуже твердий, але під впливом повітря розпадається і витворює знаменитий ґрунт під виноградники. Українці називають такі солонці тріскунами. Крім того подибуються часто кремєністі вапняки, дуже цінені як матеріал для знаменитого гідравлічного цементу, через що й називають їх цементовим каменем. Побіч солонців стрічаються зеленковато-сірі піскові-

ки, придатні для будови. На побережжю бувають і сірі або ясно-бурі пісковики, з котрих зложені дольмени та передісторичні будівлі, солонцюваті глини і глини безвапнякові. В залежності від складу гір бувають і ґрунти. В Новоросійському окрузі вапнясті ґрунти, в Сочинському глинисті. Чорнозему нема в Чорноморській губернії, тільки є темні лісні та болотяні землі. В будові головного хребта переважають кристалічні породи, але він загалом мало ще досліджений.

Також мінеральні багатства краю не рзслі-
джені докладно. Добувається найбільше цементовий камінь, із якого виробляють цемент коло Новоросійська й Геленджика. Є також багато глини, яка йде на цеглу і гончарські вироби, та будівельного каменя. В Сочинському окрузі є срібно-олозяні руди. Сей округ визначається також великим багатством мінеральних вод. У долинах рік Мацести та Агура недалеко моря є обильні, холодні сірчано-соляні жерела. Дуже численні мінеральні жерела віднайдені в середнім бігу ріки Мзимти і її допливів. У Новоросійському окрузі, недалеко Михайлівського провалу, є соляне жерело, в яким подибуємо хльористий натрій, хльористий магній, магnezію й вапно.

Озер у губернії мало і вони невеликі. З них вазначимо хиба невеличке озеро коло Новоросійська з сірково-соляними болотами в роді кримських або одеських. Ними лічаться місцеві й приїздіні хорі. Ріки також невеликі і то не тільки наслідком близького віддалення головного хребта від моря, але й невеликої скількості атмосферичних опадів. Та хоч вони короткі і несплавні, то з причини свого гірського характеру дуже утрудняють комунікацію, а мости на надбережнім гостинци через головніші ріки коштували сотки тисяч рублів. Значніші ріки отсі: Пшада, Джубга, Шапсухо, Негепсухо, Туапсе, Аше, Шахе, Сочі, Мзимта, Псоу. Найбільші з них се Мзимта і Шахе. Над середнім бі-

гом Мзимти і її допливів лежить горбовата кітловина, Красна поляна, в черкеськими садами і знаменитими овочевими деревами та лугами. Всі ріки губернії, як і в інших гористих країнах, сильно зростають по зливах, які бувають звичайно весною, а нераз й осіню. Густі ліси не дають їм робити великих шкід, але по вирубі лісів обставини можуть сильно змінитися, як і деінде.

Клімат країни дуже неоднаковий і північно-західна частина (Новорос. округ) дуже сильно відрізняється від південно-східної (Сочин. округ). В першій зимою бувають досить сильні морози, а літо сухе, з сильними півн. східними вітрами. Чим далі на південний схід, тим стає вітер слабший, а за рікою Аше він уже не буває. В Сочинським окрузі воздух більше вогкий і літом навіть більше, як зимою. Що до температури воздуха, то побереже Сочі зближається до середньої Італії та до південного побережа Криму, тільки відрізняється вогкістю та кількістю опадів. Завдяки їм дикі рослини бувають тут розкішні, а в годовзних удаються середно-європейські, китайські та японські, які не вдаються навіть на берегах Середземного моря, або потребують обильного штучного зрошування.

Хоч там не буває таких сильних спек, як у степах південної України, то все таки липень і серпень належать до неприємних місяців тому, що в них сходиться висока температура з великою вогкістю воздуха. За те вересень і жовтень — се найкращі місяці на побережу, бо тоді нема вже спеки, а дуже багато погідних днів. Зима не студена, але дощі падуть нераз по кілька днів у ряд. Найліпші кліматичні місцевости ті, що не стоять близько устя рік або гірських провалів, куди може затягати північний вітер, та що лежить трохи вище понад морем (до 500 стіп), бо туди не доходять морські мраки. Деякі гірські долини і кітловини за дрюгорядними хребтами на висоті

2.000—3.300 стіп понад море, мають чудовий клімат літом і осіню. Зимою там студеніше, як на побережю, сніг лежить три місяці, але великих морозів нема, за те багато погідних днів, словом нагадується клімат Мерана. Через те здобуває собі сей округ щораз більше значіння для кліматичного лічення.

Ціла чорноморська губернія поросла лісами, а їх характер залежить від клімату й ґрунту.

В околиці Новоросійська рістня має ксерофільний характер тому, що там відповідно не багато опадів, сильні вітри і вапнистий ґрунт, що легко пропускає воду. В лісах переважає дуб, багато колючих рослин, особливо так зване держидерево (*Palurus aculeatus*), а на побережю багато степових рослин. Тільки в дуже захистних місцях трапляються здичілі черкеські сади. Из годованих рослин найкрасше родиться виноград. Його обрізують низько так, що йому не шкодять вітри, а солонці є для нього знаменитим ґрунтом; зимою є доволі опадів, а ясні й сухі місяці від липня до вересня дозволяють йому добре дозріти. В Туапсиньськiм окрузі рістня ще розкішнійша, там багато вже каштана (*Castanea vesca*), повоїв, папоротників, бузини і т. д. Та найкрасша вона в Сочинськiм окрузі. В низшій полісі переважає дуб, але на захистних збочах росте самшіт (кавк. пальма), лавр, лавровишня, тис, фігове дерево й ин. Також багато там повоїв, як: *Smilace*, *Clematis*, *Jasminum officiale*, плющ, хміль, виноград і ин., а в зарослях азалеї, ожини, бзини і т. д. Ростуть і середноєвропейські дерева, як липа, клин і ин., а в здичілих черкеських садах є яблінки, грушки, черешні, сливки, грецькі оріхи.

Фавна творить перехід від степової фавни Кубанського краю до фавни Кутаїської губернії. Особливих пород нема. На побережі є багато шакалів і диків, що дуже нищать кукурудзу, а медведі є і на побережю і в горах. У горах є багато

серн, диких кіз, диків, є й тури. В ріках виводять-ся різного рбду пструги, а в морі ті самі породи риб, що при берегах Криму.

*

Нинішня Кубанщина, а особливо чорноморське побереже, має за собою довгу історію і культурну традицію. Першими жителями сеї країни, відомими в історичних жерел, були виходці з Індії й Ірана, Ази. Сі Ази, під іменем Пелязгів, заселили були й старинну Грецію. Опісля виерли їх Ахейці (Гелени) не тільки з Греції, але й з берегів Чорного моря, та позасновували там свої кольонії, які потім входили в склад царства Босфора Кімерійського. Ще й до инні находять різні пам'ятки грецької культури і то не тільки на побережу, але і в глибині гір, куди передісталися підприємчиві Греки, що виперли попередних жителів у найбільше неприступні місцевости. В доловині VI ст. перед Христом красувався там уже цілий ряд богатих і культурних міст, як Баті, Гермонасса, Кепі, Кімеріон, Корокондама, Сінді, Фанагорія й инші. Та вже тоді Кімерійці були поміщані ві Скитами, що зайшли сюди в VIII ст. перед Христом. Коло 90 р. перед Христом завоював усе північне побереже Чорного моря понтійський цар Мітрідат VI, Евпатор, що й помер там, утікаючи перед Римлянами. За Римлян кольонії ті розвивалися дальше, а римські патриції мали багато віль по берегах моря. Ненадовго перед Р. Хр. проникли в нинішню Кубань Перзи, а з кінцем I ст. по Христі Жиди; і одних і других впливи відбилися на віруваннях і обрядах місцевого населення. Також християнство проникло туди дуже вчасно, а найбільший його розвиток припадає на часи панування цісаря Юстиніяна, що побудував там багато церкв, між иншим і знамениту церкву в Цицунді (527 – 565 р.). Швидко потім почалися вандрівки різних грабіжних племен, що розграбили і зруйнували всі осередки культурного життя. Кубанщина перша мусі-

да видержувати ті напади дикунів. Коло X ст. почало знов відновлятися культурне життя і почали творитися більші міста, як прим. Матраха (Таматраха, а по нашій літописи Тмуторокань, по турецьки Тамань), що вела широку торгівлю з найдальшими краями і якийсь час була столицею князів-намісників чернігівських. За князівських часів загалом сягала українська колонізація до Чорного моря, а українські князі стояли у зносінах із кавказькими верховинцями. По свідоцтву Шах-бек-Мураїна помагали Атихейці (гірське плем'я) в 964—966 р. Святослави здобувати місто Сиркел¹). А між черкеським племенем Адигів переховалися досі перекази про боротьбу Мстислава Удатного з Редедєю²).

Татарські орди, що появилися з початком XIII ст. (1220—1224), знов внесли замішання і знищення в країну. Та коли вони порозпадалися на малі і слабкі частини, під протекторатом Венеціян-

¹) Святослав побідив тоді Ясів і Косогів, предів півнішніх Черкесів і заняв Таматарху, прозвану півнішше Фанагорією, та всі землі на східнім березі Азовського моря, що по смерті Володимира Великого творили удільне українське князівство.

²) Мстислав, син Володимира, був тмутороканським князем. У віні в Косогах побідав він у побдику Іх князя Редедю, підбив Іх землю і наложив на них данину. В переказі оповідається, що Мстислав побдикуючись із Редедєю, почав упадати на силах і тоді крикнув: „Пресвята Богородице, поможи мені! Коли я поборю його, збудую в тебе імя церкву“. І дійсно виставив опісля Богородичну Церкву. В усячій раві християнство вводжувано на Тамані та навозя українських князів, а в 1044 р. мав побудувати там монастир чергедь Ніков, понятель св. Теодовія Печерського. Сього Нікова вислала Тмутороканці до чернігівського князя Святослава Ростиславича „да пустить нмь сына своего Глѣба на престоль тмутороканскій“. До сього Глѣба відноситься напис на стариннім камені, який знайдли копати 1792 р. близько крепости Фанагорії: „Въ лѣто 6576 (= 1068) видикта 6, Глѣбъ князь мѣрнлъ море то леду отъ Тмутороканя до Кърчева (Керчі) 10 000 в 4 000“ (тоб то 14,000 сажнів або 21 верст від Тамані до Керчі). Сей камінь перелезено опісля до Петербурга, де він переховувався в мідкабинеті Ермітажа Зичового двірця.

ців та Генуезців починають розвиватися нові центри, як Мапа (близько теперішньої Анапи), Бата (Новоросійськ), Матрика (Тамань) і Копа, недалеко устя р. Кубані. Вони були головними живчиками тодішньої торгівлі. Заняття Турками Трапезунда в XV ст. положило тій торгівлі кінець, а коли турецький султан Магомет II завоював 1475 р. Кубанщину, увесь культурно-еконімічний розвій країни занепав на цілі століття.

В XVIII ст. почався натиск Росії в сторіну Кавказа, а разом із тим розпочався ряд довголітніх, завзятих і упертих боїв російського війська з ріжними гірськими племенами, що закінчився не швидше, як 1863 р. Закінчився, розуміється, побідою Росії і повним знищенням гірських племен. Їх оселі знищено, худобу вирізано, коні вистріляли вони самі, щоби не дати їх ворогови. Понищено пчдлі, засіви, вирубано чудові сади. Доведені до крайности жителі аулів, наскільки не вигинули, постановили виемігрувати до Туреччини. Відходячи, нищили самі останки свого майна, засипували колодязі й жерела, бурили уладження для зрошування піль. Деякі після того вбивали свої діти й себе. В дорозі гинули діти на очах родичів, гинули жінщини. Коло пів міліона верховинців виселилося в Туреччину, але дуже великий процент не вспів добитися до означених місць. Від тоді розвивалася російська кольонізація на Кавказі без перешкоди.

*

Звідкиж узялися Українці на Кубані?

В 1654 р. заключив Б. Хмельницький договір із Московщиною, на основі якого Україна входила з нею в унію, заховуючи одначе вповні свою державну відрубність. Та се було не на руку Московщині і вона швидко почала стреміти до того, щоби з України зробити звичайну провінцію, якою моглаби правити так, як їй подобається. Справа не йшла легко, бо Українці боронили своїх прав і привілеїв, як знали і могли. Поверх сто літ три-

вала боротьба Українців проти Москалів за державну відрубність, поки не скінчилася московською побідою. Попереду улягла Гетьманщина, а опісля прийшла черга на Запороже. В 1775 р. дістав генерал Текелі приказ від Катерини II зайняти Січ і знищити її, що й виконав. Від тої пори запорозьке військо зійшло властиво з політичної арени. Козаків розігнано й обернено в кріпаків; військову землю роздаровано дідичам. Лишилася тільки пісня по них:

Ой летіла бомба з московського стану
Та посеред Січи впала;
Ой хоть пропали славні Запорожці,
Та не пропала їх слава.

Та не всі козаки піддалися отсій лихий долі. Частина їх, числом коло 5.000 мужчин, утекла на турецьку територію. Турки приймили радо втікачів і визначили їм на побут оселі над долішнім Дунаєм, де вони урядилися по давньому та як колись були небезпечні для Туреччини, так тепер могли стати небезпечні для Москви. Москва пізнала швидко, що зробила помилку. Колиж вибухли тагарські бунти, а опісля й війна з Турками і показалося, що тепер нема вже кому боронити полудневих границь держави і треба з півночі висилати Москалів, за інтервенцією Гр. Потьомкина постановлено відновити Січ. За справу взялися два колишні офіцири запорозькі, Головатий та Білий. На їх заходи Катерина II наказала катеринославським дідичам відпускати своїх кріпаків, колишніх Запорожців, до війська. Новосформовані частини козацькі під назвою „войска вѣрныхъ казаковъ“ (у супротивности до „невѣрныхъ“, що були в Туреччині) взяли участь уже в найближчій турецькій війні (1787—1791) і так визначилися, що їм уже в першому році приобіцяно землі на острові Тамані та повернено назад давні військові клейноди: булаву, перначі, хоругви, печатки, а швидко після того, як доказ прихильности, назначено Г. Потьом-

кина гетьманом „катеринославських та чорноморських козаків“. В 1790 р. дістали вони для поселення землі між Бугом і Дністром аж до Чорного моря¹⁾ та назву Чорноморського війська. Там і почали козаки розгосподаровуватися та булиби певно й полишилися на тих землях, якби не смерть Г. Потьомкіна, по якій наказано їм переселитися на Тамань. Хоч Запорожці не загосподаровані: ще на нових місцях і знищені війною не мали ні оджі, ні поживи, через що по скінченню війни мусли розходитися по зарібках, хоч вибиратися в чужий край з рідних степів не було в них охоти, то мусли піддалися приказови і в 1792 р. розпочали переселятися. З огляду одначе, що таманський острів був малий і нездоровий, попросила військова старшина царицю, щоби подарувала війську ще й землі між ріками Кубаню й Єєю, що припали Росії разом із чорноморськими степами. Цариця згодилася і ще тогож 1792 р. засновано на новій землі 20 осель, названих по запорозьки „куріннями“.

Були одначе й такі коваки, що їх менше лякало кріпацтво, як далека чужа їм Кубанщина, і вони воліли лишатися в кріпацтві, як іти на нові землі. В самій Катеринославщині лишилося в кріпацтві 3.735 запорожців (і 2.175 жінок), а коло Бузького лиману 9.998 запорожців, що „через утиски і перешкоди панів та земських исправників не переселялися“. Та всеж 13 000 самого війська Чорноморського рушило на Тамань із Березані, а весною 1793 р. потягли за ними й жонаті з ро-

---

¹⁾ Козаки повасновували були там отсі оселі:
 При Дністрі: Незавертай, Голозківка, Аджидар, Яска.
 При Телігулі: Котлярівка, Сасички, Жиравка.
 При Березаві: Оняки.
 При Очаківському лимані: Адживпол.
 При Буві: Солониха, Троїцьке, Ковел'вка, Піщана, Чичаклей.

Крім того: Паркани, Тернівка, Суклій, Карагаш, Слободвея (столиця війська), Собручі, Гншла, Коротка, Николаївка, Котлярівка (друга, Петрова).

динами. До 1794 р. виросло число курінів на 40 і було розділене на чотири округи: Таманський, Катеринодарський, Бейсугський і Єйський²⁾. Усіх жителів було тоді 18.171, з чого 12.645 мужчин і 5.526 жінок. В 1794 р. засновано місто Катеринодар, що стало осередком управи Чорноморського війська і нині є столицею республіки. В 1795 р. дійшло число населення до 25.000 душ. Поводилося йому одначе зразу не добре, бо на оселі вибрано місця в початках—кермуючися виключно стратегічними оглядами, а з господарського боку вони були зовсім непридатні.

Переселенці непривичні були також до тамошнього клімату, тому дуже хорували і вмирали в великій числі. Побоюючися вилюднення. Чорноморці приймали до себе радо всіх, що зголошувалися. Більшість нових переселенців зачисляно до війська.

До 1820 р. дійшло через те число населення до 62.061 душ (37.636 мужчин і 24.425 жінок.) До 1825 р. переселилося з Чернігівської й Полтавської губернії 48.382 козаків (25.627 мужчин і 22.755 жінок). В 1829 р. переселилися сюди також турецькі козаки, що втекли були до Туреччини по знищенню Січі. В 1834 р. приказано зачисляти

²⁾ Назви цих курінів були такі, як на Запорожжю: 1) Кисляківський, 2) Іваківський, 3) Капеловський, 4) Сергівський, 5) Данський, 6) Криловський, 7) Кавівський, 8) Батуринський, 9) Поповичівський, 10) Васюринський, 11) Незамайівський, 12) Ірклівський, 13) Щербинівський, 14) Тивошівський, 15) Шкуринський, 16) Коренівський, 17) Рогівський, 18) Корсунський, 19) Калиболотський, 20) Уманський, 21) Деревяківський, 22) Нижнестеблівський, 23) Влжнестеблівський, 24) Джерелівський, 25) Переяславський, 26) Полтавський, 27) Мишастовський, 28) Мінський, 29) Титарівський, 30) Леушківський, 31) Валичківський, 32) Плястувівський, 33) Дядківський. 34) Брюховецький, 35) Медведівський, 36) Платирівський, 37) Кушовський, 38) Пашковський, крім того: 39) Березанський (на пам'ятку здобуття Чорноморчяни турецької ярпости Березані), 40) Катеринівський (в честь царці Катерини). Описля з побільшуванням числа переселенців, збільшувалося й число осель.

до Чорноморського війська діти всіх козаків, що вислужили в війську 25 літ.

В 1848 р. переселено на Чорноморє 2.000 родин українських козаків із Чернигівської й Харківської губернії, з яких дійшло на місце 1980 родин, а то 7.787 мужчин і 6.460 женщин. У тихже 40-их роках переіменено назви курінів на станиці, а ціле військо поділено на три (а не на чотири, як давніше) округи: Катеринодарський, Таманський і Єйський. В такім виді пробуло Чорноморське військо до 1861 р., коли до нього долучено шість бригад кавказького лінійного війська і переіменено назву Чорноморського війська на Кубанське військо. До того часу зросло число населення до 184.003 душ, із чого 93.955 мужчин і 90.048 женщин, причислених до військового стану. Крім того було тоді коло 5.000 душ невійськового населення.

Від 1861 р. почалося також правильне заселювання Кавказького підгір'я (по лівім боці ріки Кубані.) Переселенців розміщено в 17 станицях. Переважно були се козаки. В 1862 р. заселено 28 станиць, в 1863 р. 20 станиць. Від 1861 — 1865 р. переселено в Закубанє коло 16 000 родин. Таким чином розтягнуто кольонізацію на цілу територію нинішньої Кубанщини.

*

Кубанщина (2,630.000 мешканців)¹⁾ має релятивну більшість українську, звиш 47 проц., себто 1,250.000 душ на не цілих 44 проц. Москалів та 9 проц. інших, переважно дрібних кавказьких народів. Суцільна українська область займає тут звиш 56 000 км². Українську абсолютну більшість мають повіти: Єйський (81 проц.), Темрюцький (79 проц.) і Катеринодарський (57 проц. Українців, 27 проц. Москалів, 11 проц. Черкесів); в Кавказькім

¹⁾ Автор статті про Кубанців у „Przysmierzu“ подєє число населення на 3.500 000 душ. Нам невідомо одначе, звідки автор зачерпнув його, тому не наводимо його на першім місці.

повіті Українців 47 прц., так само Москалів; у Майкопськiм Укр. 31 прц., Моск. 58 прц., Черкесiв 6 прц., Кабардинцiв 2 прц.; у Лабинськiм Українцiв 20 прц., Москалiв 77 прц.; у Баталпашинськiм Українцiв 28 прц., Москалiв 39 прц., Карачаiвцiв 13 прц., Абхазiв 5 прц., Кабардинцiв 4 прц., Ногайцiв 3 прц., Черкесiв 2 прц. Велику пестроту населення виказали ровслiди над ним, переведенi в грудни 1883 р. Тодi самих черкеських племен було 15 (як Кабардинцi, Абадзехи, Кемчуї, Шапсуги, Бесленеiвцi й ин.), абхазьких так само 15 (найчисленнiшi мiж ними Абазинцi) i тюрських 15 (мiж ними найчисленнiшi Карачаiвцi). Крiм них жили ще в краю Убихи, Гакучi, Чеченцi, Сванети, Жиди й иншi дрiбнi племена. Всiх верховинцiв i музулманських племен начислювано тодi вже тiльки 90.471 душ (при розпочинанню кольонiзацiї 1861 р. числено їх iще 200.000 душ). Та се не дивне, бо всi тi племена волiли жити пiд Туреччиною i постiйно переносилися тудi. Тiльки в 1871 до 1883 р., коли емiграцiя вже зменшилася, перенеслося в Туреччину 13.586 душ музулманiв. Найбiльшу густоту населення виказував тодi Лабинський округ (27 6 душ на квадратову версту), найменшу Баталпашинський (14·2 душi) i Майкопський (13 душ). В гiрськiй полосi було ще рiдше населення, а гiрськi хребти були зовсiм не-васеленi.

Число населення в Кубанщинi почало швидко зростати вiд 1868 р., коли дозволено також невійськовим особам набувати там землю. Тодi рушили селяне, особливо в українських губернiй, цiлими тисячами на Кубань i протягом 15 лiг число їх пiднеслося до 250.000. Всi вони кинулися до управи рiлi, виарендовуюючи вiйськовi, громадськi й приватнi землi. В 1894 р. виносило вже число всеi людности 1,632 545 душ. З того зачислювано до дворян 15.486, духовенства 5.510, вiйська 782,452, мiщан 217,630, селян 506.925, т. зв. iно-

родців 94.986, чужих підданих 9.252 і інших 304. Середній річний приріст населення в 1888 — 1892 р. вивосив 21.822 душі.

Головним заняттям населення є рільництво. Ним займається 75 прц. людности. Найбільше засівають озимої і ярої пшениці; в 1892 р. в двох мільйонів десятин засіяної площі, на саму пшеницю припадало 1,420.000 десятин. По пшениці йде жито, овес, ячмінь, просо, картофля, лен, кукурудза й інше. В 1892 р. засновано Кубанське економічне товариство, яке почало займатися тим, щоби засівна площа відповідно перемінювалася та не обезсилювала землі, а далі ширенням садівництва та залісуванням степових околиць. Управа тютюну розвивається особливо на Закубанню. Початок дали їй Греки в 60-их роках. Тепер займаються нею також Вірмени, Румуни й козаки. В 1893 р. було 1755 тютюнових плянтацій на 5.712 десятинах, з яких зібрано 400.087 пудів тютюну. Годівля худоби стоїть добре, а особливо корисно представлялася годівля овець із тонким руном та коней. Є й значне число буйволів. Розвивається і пчільництво. В 1892 р. продано 31.430 пудів меду та 1955 пудів воску за 165.273 рублів. Садівництво й огородництво розвивається особливо завдяки шкільним садам і городам. Виноградники також збільшаються. — Рибальство ведеться на ширшу скалю на бережу Азовського і Чорного моря. — Сіль добувається з озер, що тягнуться берегами моря. В 1892 р. добуто її 95.980 пудів. — В домашнім промислі займають перше місце деревляні виробки; досить багато є теслів, столярів, колесарів, боднарів. Багато також слюсарів, кравців, шевців, шапкарів і т. д. — Фабрик і заводів було 1893 р. разом 7.180 із 19.084 робітників. На першім місци стояли млини (парові — 133, водяні — 1.137, вітряні — 1.792, кінні — 15); далі молотільні (719 парових і 1.212 кінних); 1 фабрика цементу; 8 го-

ралень ; 198 гарбарень ; 233 цеголень ; 422 олійні ; 21 фабрик мила ; 10 фабрик дахівок ; 3 фабрики тютюну ; 17 броварів ; 6 гут залізних ; 6 фабрик свічок, 95 гончарень, 4 суконні, 150 рибних, 4 нафтяні, 16 вапнярок, 6 фабрик повозов, 4 хемічні, 3 копальні вугля, 2 тартаки, 2 фабрики інструментів, 1 посторонків і ин.

Портів належало до краю 5: Новоросійський, Анапський, Темрюцький, Єйський і Таманський. Привезено до портів товарів із інших російських портів 445.666 пудів, а вивезено 13,911.121 пудів; за границю вивезено 25,681.179 пудів. До портів заїхало із інших російських 2.487 кораблів, із заграничних 224 на протяві року. Головним предметом вивозу було збіже.

Цілий край ділився в військовім, адміністративнім і поліційнім відношенню на сім відділів: Катеринодарський, Єйський, Кавказький, Лабинський, Баталпашинський, Майкопський і Темрюцький. Відділи ділилися знов на одинацять полкових округів. У церковно-адміністративнім відношенню край був частиною Ставропольської епархії і ділився на 21 деканатів (благочинств). Церков православних мурованих було 74, деревляних 239; неправославної віри 8 мурованих і 19 деревляних; синагог і мечетів 13 мурованих і 133 деревляних.

Перед 1863 р. було шкіл у краю мало; в 1873 р. коло 100 з 5.467 учениками; в 1881 р. було їх уже 264 з 13.187 учениками, при чім для 144 шкіл побудовано гарні будинки. Для шкіл визначено окремі земельні наділи, що виносили 1882 р. разом 20.863 десятин. При школах позакладано бібліотеки. Число учителів збільшилося в 403 на 2.455. До початку 1894 р. було початкових шкіл міністерських 291, двокласових (по селах) 29, — 266 шкіл мали власні будинки. Середня платня учителя виносила тоді 410 рублів, а учителькя 340 рублів. В 1894 р. вчилися у всіх школах 21.188 дітей, з чого було 5.125 дівчат. Садів-

ництва учено в 209 школах, огородництва в 41, шовківництва в 18, пчільництва в 43, ремесел у 10, співу в 231. Крім того було ще православно-церковних шкіл 197 з 6 003 учеників, вірменсько-грегоріанських церковних 4 і музулманських 4. З середніх шкіл не маємо подрібних дат; напевно була в 1894 р. 1 гімназія для хлопців¹⁾ і 1 для дівчат, 1 прогімназія для хлопців і 2 для дівчат, 2 реальні школи, учительська семінарія, 1 гірнична школа в Майкопі, 1 військово-фельчерська школа, 1 дівоча професійна школа, 6 виділових шкіл і кілька приватних наукових заведень. Висших шкіл не було на Кубані.

*

Чорноморська губернія (130.000 мешк.²⁾ має лише 16 прц. Українців (10.000), розселених переважно на північному заході її. В Туапсинському окрузі Українців 27 прц., у Новоросійському 10 прц., в Сочинському 8 прц. Сусідами є Москалі, що ніде не творять більшости, Вірмени, Черхеси, Греки, Турки й інші. Простір зайнятий Українцями може вносити 2.000 км.² Про ріжнорідність населення губернії дає найліпший образ народня перепись із 1897 р., при якій начислено аж 42 мови, що ними говорять поселенці. Тодіж начислено місцевих уроженців коло 26 прц. (14.892), решта все зайди, між яких попадали і професійні проступники. Правильна кольонізація морського побережа по випертю верховинців розпочалася 1862 р. на підставі „Положенія о заселеніи предгорій западнаго Кавказа“. Перші проби були дуже невдатні і переселенці повтікали. В 1863—1864 р. на північ від місцевости Туапсе утворено перші правильні кольо-

¹⁾ Першу гімназію в Катеринодірі відкрито 1820 р.

²⁾ Як швидко зростає число населення, видно в отсих числах: В 1891 р. було його разом тільки 36.102 душі. В 1895 р. було вже 48 018 душ. В 1897 р. 57.478 душ, із чого припадаю на мужчан 34.776 і на женчан 22.702. Таким чином жєнщани творили коло 40 прц. усього населення губернії.

нії в виді 12 станиць козаків Кубанського війська, переселених сюди по часті на підставі військового обов'язку козаків, жеребом. Ті козаці кольонії одержали назву „Шапсугскаго берегового баталіона“ і мали свою військову адміністрацію, перемінену 1871 р. на цивільну. У склад станиць увійшло разом 2331 мужчин (козаків). Козаки йшли одначе туди нерадо, бо їм більше подобалися широкі кубанські степи, як гориста, сувора країна. В 1867 р. заснували переселенці Вірмени над рікою Шапсуго оселю тоїж назви (опісля Армянская) і оказались діпшими кольоністами від козаків завдяки тому, що їх вимоги були мінімальні та що могли жити самою кукурудзою. Завзятою працею вони звільна творили свої господарства. В 1870 р. при заведенню цивільної управи, тодішній Чорноморський округ мав ледви 15.518 жителів. У дальших роках те число не тільки не збільшалось, але зменшалось деколи. В 1875 р. було всіх жителів 19.200, в 1880 р. 22.118, а в 1884 вже тільки 19.655. Кольонізація не мала успіхів, хоч переселенцям признавано ріжні полєкші. Походило се звідти, що землі не були правильно поділені, природні умови і окремішности не були просліджені, вибір місцевостей для осель був невдатний, користування землею не було докладно означене, вибір елементів на поселенців був дуже випадковий. Майже всі оселі основувано в теплійшій, прибережній полосі краю, що вимагала інтензивної господаркї і значніших вкладів, яких переселенці не мали (по обчисленню І. Клінгена управа одної десятини винограду вимагала 1300—1800 рублів вкладу). Тяжкі умови за господарування в спустошеному краю, брак допіг і величезна смертність від болотнистої пропасниці лопали сили переселенців. Багато родин вимирало цілковито, а інші кидали все і втікали. Так приміром в оселях Пилєнковій, Веселій, Адлері, Навагінській і Лазарєвській поселено в 1867—1868 р. 329 родин Українців, Москалів, Німців, Румунів

і Греків. Із них вимерло 78 родин (27 прц.), перенеслося до інших місцевостей 141 родина а лишилося тільки 110 родин (33 прц.). При переписі 1886 р. виявилось, що значна частина переселенців жие зовсім деінде та щб багато осель осталося зовсім пустими. Се спонукало правительство, що нарешті 1845 р. вислало воно окрему наукову експедицію для розсліду краю, що належало зробити ще перед початком кольонізації. Експедиція занялася розслідом простору землі, придатної під управу; визначенням норм наділів для переселенців; вишуканем місць, придатних для випасу худоби; розслідом умов управи ріжних культур у звязку з вартістю управи землі; розслідом вазових доріг і стежок та визначенням розміру і форми тих підмог для переселенців, що потрібні для правильного розвитку їх господарства. За два роки (1895—1896) розслідила експедиція простір 214.964 десятин, тобто майже третину всьбго простору земель губернії. Виявилось землі, придатної для сільськогосподарської культури 27.889 десятин; полонин 24.041 десятин; шпилькових лісів 32.798 десятин; самшіта (пальми) 385 десятин; неужитків 7.738 десятин; в гірських юртах 2.500 десятин. Розсліди ведено в гірській і середній полосі.

Рівночасно з державною кольонізацією повставала приватна власність у губернії. Початок до того дали землі, визначені для офіцерів Кубанського війська, зачислених опісля до дворян Ставропольської губернії, і признані їм на власність. Далі пішли землі, роздавані за успішну службу і всеєні заслуги. В кінци землі, продавані від 1872 р. на приватну власність в одні руки найвисше до 3.000 десятин по 10 рублів за десятину, зі сплатою на 10 літ. В Сочинському окрузі утворилося 86 таких більших маєтків. Але в 1896 р. ведено господарку лише на 7 з них. Добра земля, неуправлювана 25 літ, заросла зовсім і стала жерелом пропастиць. Управа її знов злучена з вели-

кими труднощами. Передача в одні руки великих господарств показала некорисною. Для експлуатації великих наділів потрібні там також значні грошові засоби і пильна праця, а сього не могли дати властителям, що рекрутувалися переважно з урядників. Також роздача дрібних наділів для закладання садів і виноградників тому, що до приватних осіб ставлено занадто високі вимоги, яких часто не можна було виповнити. Загалом пропало багато вкладів, поки переведено різні проби та поки дійдено до того, які роди господарки, якими засобами та при яких обставинах приносять добрі висліди. Зі сконстатованням того розпочався новий розвиток країни, що припадає вже на остатні десятиліття, до яких ми перейдемо тепер, трактуючи всі частини нової республіки рівночасно.

*

При кольонізації Кубанщини переносилися туди люде звичайно неможливі і слабкі економічно. На давних місцях займалися вони майже виключно хліборобством, послугуючися при тім дуже примітивними приладами. На нових місцях не могло бути зразу також інакше тим більше, що тут не зіткнулися вони з ніякою висшою культурою, з якої моглиби черпати ввірці для себе. І тут брали вони деревляним плугом, що мав тільки леміш залізний, молотили ціпами або волами, що тратуючи збіже, витискали зерна з колосків, віяли допатками або решетами. Та тоді ледви й могло бути інакше, бо безнастанний воєнний стан із верховинцями не дозволяв використати відповідно знамените полбження географічне країни і увійти в правильні зносини з загралицею. Та коли настав довший мир, положення змінилося відразу. Загралиця потребувала хліба і платила за нього високі ціни. Настала отже пора не тільки використати всі придатні землі для засівів, але й господарити на них більш інтензивно, до чого знов були по-

трібні ліпші господарські прилади. Заграниця почала доставляти їх до кубанських портів подостатком, беручи в заміну збіже. Появилися залізні плуги Сака, дискові сівалки і німецькі сівалки та віялки, американські жнивварки, кінні граблі, парові молотільні, плужки до підгортаня картофлі, січкарні і т. и. Всі ті прилади походили з найліпших німецьких, англійських та американських фабрик і були найновішої конструкції¹⁾. А появилися вони не в поодиноких людей, тільки почав уживати їх широкий загаль. Се дало змогу поставити продукцію дуже високо, а вивіз продуктів почав досягати кольосальних розмірів. Вивіз пшениці приміром осягнув четвертину вивозу з цілої Росії. Вправді в часі світової війни зменшився простір засіваної землі; в 1917 р. обсіяно ледви 2.888 000 десятин, з чого тільки 53 прц збіжем, 33 прц пашею і 14 прц. іншими ростинами. Через домашню війну простір засіваної землі ще більше зменшився, а все таки видаток збіжа в 1919 р. перевищав потреби місцевої людности і поверх мільона тон його кинено на ринок, при чім остали ще запаси з давніших літ. Так само почала прибирати масовий характер управа соняшників і виріб соняшникового олію. В 1919 р. сей виріб виносив 3.5 мільона пудів, на 1920 р. має Кубанщина поверх 4.5 мільона пудів олію, з чого по покриттю всіх потреб місцевої людности можна вивезти за границю поверх мільон пудів. Тепер у самім Катеринодарі є пять великих олійнь, а ще більше їх в Армавірі й околиці. — Визначне місце на світовім ринку добув собі також Кубанський тютюн. В 1919 р. виносив простір, засіяний тютюном, 7.494 десятин, а загальний збір дав 610 000 пудів. Запаси, що лишилися з попередних років, виносять 1,300.000 пудів. У 1920 р. можна прте буде вивезти коло 1,500.000 пудів (25.000 тон). При сім належить зазначити,

¹⁾ Кубанщина стояла все на першім місци давної Росії що до скількості й якості рілнячих приладів.

що кубанський тютюн належить до найкрасших турецьких родів. — Перед війною стряла в Кубанщині високо годівля овець і самої вовни вивожено звідти 230.000 пудів. Тепер вивіз упав до 150.000 пудів, але з настанням миру він певно знов піднесеться значно. — В останніх часах розвинулося значно пчільництво, годівля свиней та молочарство, а виріб масла й сира дійде певно до таких розмірів, що буде мати значіне і на світовім ринку. — Виноградарство розвивається також добре і вже тепер дає велику скількість вина високої якости, а в будуччині принесе напевно ще кращі висліди. В 1906 р. зібрано винограду 8,990.000 пудів і вироблено 426.000 відер вина за 526.000 рублів.

Промисл у Кубанщині мало розвинений, раз тому, що людність займається головно хліборобством, яке добре оплачується; друге задля малочисла добрих доріг; третє задля окремої економічної політики давньої Росії, що підпирала промисл тільки на деяких, переважно московських просторах, а з Кубанщини хотіла мати тільки доставця сирівців та опалу.

Кубанський промисл обертається довкола фабрик і заводів, що переробляють продукти сільського господарства (молочарні, фабрики макарону, горальні, гарбарні, млини й ин.). На два роки перед великою війною засновано першу цукроварню коло станиці Гулькевичі і в короткого досвіду показалося, що ся галузь промислу може дуже гарно розвиртисся. Лісний промисл мало ще рушений. Земельні багатства так само не використані. Добувається вуголь, срібло, олово, глязберська сіль, нафта і ще деякі продукти. В 1919 р. добуто приміром нафти 4 міліони пудів. Та Кубанщина має всі дані до сильного розвою промислу, бо має власні сирівці й опал (нафту, вуголь і гірські ріки з великою силою енергії) тай самдю природю дуже щедро обдарована.

Комунікація в Кубанщині до 80-их років минулого століття була дуже слаба. Не було ні портів, ні залізниць, ні гостинців. Лише у 80-их роках вибудовано Новоросійський порт та проведено з Ростова до Владикавказу залізницю з відногомю до Новоросійська через Катеринодар. На тім і стануло. Аж у сім століттю настали деякі зміни, коли самі козаки вважали за справу. Їх заходами вибудовано майже рівночасно три лінії: Армавір-Туапсинська, Єйська і Чорноморсько-Кубанська з відногами до Катеринодару і приморської станції Приморсько-ахтарської, де є дуже добра природна пристань. Війна перервала будову ще двох ліній: Катеринодар-Горячий Ключ-Туапсе і Армазир-Сухум, які будувало місцеве населення, і одної Невномиська-Баталпашинськ, що почала будувати окрема залізнична компанія. В 1919 р. вислало Кубанське правительство фаховців для розсліду одного лимана при устю Кубані, чи не вдадобся там побудувати порт. Розслід виказав, що при дуже невеликих пропорціонально коштах можна мати глибокий, великий і закритий від Чорного моря порт, що зимою не замерзавби. Так само вислало правительство в 1919 р. пять комісій з інженерів для досліду умов використання енергії рік, але вислід їх розсліду невідомий нам. Коли будуть побудовані нові порти, залізниці, нові дорogi та використана річна енергія, тоді Кубанщина зможе доставляти в троє більше продуктів і займе одно з найвизначніщих місць на світовім ринку. Тоді вславиться вона ще в одному напрямі — лічничім. Вона має чудові морські купелі, лічничі болота й жерела, гарні гірські місцевости, придатні на кліматичні стації, розкішні краєвиди, брак конкуренції, в причини великого віддалення лічничих місцевостей західної Європи. Се все дає дуже гарну основу до розвитку в будучині кубанських лічничих місцевостей.

З економічної політики бувшого російського

правительства велику шкоду наносили Кубанщині — дика торгівля збіжем і несправедливі мита. Хоч кубанське збіже перевищало якістю північно-американське або аргентинське, то на світовім ринку воно цінилося низше. Причиною того був брак відповідного нагляду над торгівлею з боку правительства. Кулаки-торговці, ніким неконтрольовані, додавали до доброго збіжа різні примішки і так вивозили за границю, через що псували його репутацію і обнижували вартість на шкоду продуцентів. Щож до мит, то правительство, оберігаючи „національну промисленність“ перед конкуренцією виробів західних держав, накладало такі великі мита на всякі сільсько-господарські машини, що Кубанець мусів переплачувати їх понад дійсну вартість. А се відбивалося тяжко не тільки на господарстві, але й здержувало весь сільський промисл.

Дуже гарно розвинулася на Кубанщині кооператива, хоч вона зовсім молода, бо перше кооперативне кредитове товариство засновано коло 1897 р. Швидко одначе покорилося ціла країна сіткою кооператив, які получилися 1912 р. в могутню фінансову організацію „Кубанській центральний союз учрежденій мелкаго кредита“. Крім дешевої позички, позичково-щадничі товариства позакладали склепи господарських машин і всяких приладів, потрібних у господарстві, заснували стації для визичування дорогих машин на короткий час за відповідною оплатою, позакладали взірцеві господарства, бібліотеки, установили фаховців, яких завданням є ширити агрономічне знання між селянами і т. ин. В останніх часах почали ширитися в краю споживчі товариства, що також влучилися в сильний союз і дуже гарно сповняють свої завдання.

На окрему увагу заслугує швидкий розвиток муніципальних підприємств. Піонерами являються тут не міста, тільки станиці. Бажаючи збільшити

приходи поодиноких громад, вони почали засновувати громадські підприємства, як млини, гарбарні, цегольні, водопроводи, купелі і т. д. Всі ті підприємства розвиваються гарно та доставляють населенню дешеві й гарні продукти, а громадам значні приходи. Тепер не багато їх іще, але швидко вони певно стануть так, як і кооперативи, важним чинником економічного життя країни. Се забезпечує їм розміщення сільського населення по більших центрах, де оселя в 10—20 тисяч душ не належить до рідкості.

Розвиток шкільництва поступає в найновіших часах швидко наперед. Козаки високо цінять і поважають учительську працю і учительська платня в Кубанщині все була висша, як в інших частинах Росії. Населення розуміє, що просвіта є головною підоймою культури й поступу, тому не жалує грешей на неї. Розуміється, що се належить приписати не тільки сильному стремлінню населення до просвіти, але й заможности широких верств козацтва та концентрації населення в великих громадах, що давало змогу відразу почати шкільництво на ширшу скалю. Дуже характеристичною рисою є факт, що всі станиці засновували в себе школи на власний кошт. Зразу засновувано школи з трирічним курсом, опісля п'ятирічним курсом, а в кінці видано закон, на підставі якого утворено новий тип школи, так званої висшої початкової, до якої ходили діти, що скінчили чотирорічну науку в низшій початковій школі, та в якій викладано історію, літературу, альгебру, чужі мови і т. д. За десять літ засновано коло 200 таких шкіл по станицях. В останніх часах проявилось сильне стремління до середньої освіти і по станицях почали повставати середні школи для хлопців і дівчат, а в Катеринодарі політехнічний інститут. Усі школи вивінувані дуже добре, поміщені в гарних, просторих будинках, мають бібліотеки і всякі потрібні прибори до науки. Так приміром невелика

станція Дадьківська, що має 7.000 людности, помістила школу з п'ятирічним курсом у гарнім, новім будинку вартости 30.000 рублів (передвоєнних), а на закупно приборів до науки природи визначено 5.000 рублів. Слабше трохи стоїть шкільництво в Закубаню, але й там воно поправляється. В останніх часах осягнули кубанські козаки одно з перших місць на полі освіти в бувшій Росії, бо дійшли майже до загальности навчання. Лише ненастанний приплив людности з інших країв обвижує рівень загальної грамотности, а також те, що наука відбувалася все в московській мові. Та того вимагала русифікаторська політика давньої Росії.

В кінці згадаємо ще про одну дуже оригінальну установу на Кубані.

Як відомо, коли теперішні Кубанці жили ще над Дніпром під іменем Запорожців, вся земля, яку вони займали, була загальною власністю запорозького війська. Ніякої приватної власности на землю не було. Козацька рада, що збиралася звичайно першого січня, займалася не тільки вибором кошового отамана й іншими важними справами війська, але розділювала також між козаків і старшин на цілий рік ужитки; визначувала ловецькі ревіри, місця для риболовлі і т. ин. Се було справедливе тому, що ужитки були різні що до якости і постійне їх призначення певним особам витворювало би нерівність і викликало непорозуміння.

Так само й кубанську територію віддано на власність усьому війську, як громаді, а не поодиноким особам, що відповідало вповні козацькій історичній традиції. І тепер громади володіють приділеними їм землями не правом власности, тільки правом уживання. Військова рада має все право змінити границі земель громади. Кожда злов станьчна громада, що має призначений собі простір землі, розділює її поміж козаків, лишаючи

деяку частину в запасі для підростків. Коли по якомусь часі сей запас вичерпається, тоді настає розділ землі між усіх, з якого знов лишається певний запас. Такі поділи робляться звичайно що 6—12 літ. Томуж, що населення збільшується, визначуваний пай землі на одну душу тим самим зменшується. Такий поділ має свої добрі й лихі сторони.

Добрий він тому, що молодим козакам забезпечується все кусень землі на рівні з усіми іншими; що земля не скупляється в одних руках і через те інші козаки не пролетаризуються; що все є можливість переділити справедливо землю між поодинокими станицями, колиби показалося, що приріст населення був неоднаковий та що наділи землі в одній станиці перевищують значно наділи в другій.

Лиха сторона при сім була та, що кождий козак знаючи, що при новім розділі землі одержить новий наділ, не уліпшує землі в відповідному стелени. через що виснажує її і зменшує родючість. Сей обставина промовлялаби за поділом землі на приватну власність. Та на се козаки не згодилибися, бо тоді земля ділилабися в родинях усе на менші наділи, а се утруднювалоби поступову господарку і сільський промисл. Ведення дрібних господарств також нееконічне. Коли наділи були більші так, що на душу припадало коло 15 десятин, тоді кожда станиця мала толоку, на якій один громадський пастух пас усю худобу. Колиж наділи зменшилися до 8 десятин і толоки треба було втягнути до наділів, тоді відпало спільне пасовиско і спільний пастух, а кождий господар мусів ві свого наділу виділяти частину на пасовиско і давати окремого пастуха. Козаки побачили некорисність такого стану і ось щоби йому зрадити, почали лучитися в більші групи та видлучувати спільне пасовиско, брати спільного пастуха і ин. Декуди пішли навігь даль-

ше і почали виділяти зі спільної землі окремі частини на пшениці, на ячмінь і т. д. Вони спільно обробляють землю, косять, молотять і вже готове збіжжя розділюють поміж себе. Се ніщо інше, як початки господарської кооперації, які не змінюючи дотеперішнього порядку уживання землі, усувають хиби дрібного господарства, і вносять корективи в дотеперішній лад у тім напрямі, що при новім переділі не конечно треба переходити на нові землі, а навіть можнаби уникнути переділів, коли підліткам не визначувалобися наділів і землю розділюваноби поміж великі гурти. В кождім разі се шукання нових доріг, яке належить підперти як найміцніше.

Вигляд української козацької станиці вражає кожного подорожного дуже приємно. Вправді давні біленькі хати зникли і на їх місци стоять великі будинки міського типу на високих підвалинах, із великими вікнами, черепяними дахами, підлогами, кількома покоями, гарно умебльованими, з голяндськими печами; але любов козаків до цвітів, декоративних рослин, якими прикрашений кождий дім, і садів — не зникла, тому всі оселі потапають у зелені садів. Усюди видно заможність і достаток, при чім народне багатство не сконцентроване в руках одної верстви населення, але розділене між усім загалом. Матеріальна незалежність і стремління до освіти доведе певно Кубанщину до високої культури, коли вона тільки дістане змогу сама улаштовувати своє життя і ніякий завойовник не запряже її в своє ярмо, як се було досі.

*

По вибуху російської революції, Кубанці утворили власне правительство і скликали Краєву Раду (конституанту), що постановила завести в краю демократичну парламентарну систему. На чолі держави станув виборний військовий отаман (президент держави). Нова держава поставила собі зав-

данням стреміти до федерації всіх держав, що повстали по революції на терені давної Росії. Большевицький переворот в осени 1917 р. приневдлив одначе Кубанців проголосити цілковиту незалежність Кубанщини. „Брак державної єдності і загально-російського уряду, анархія в центрі Росії і зтяжна боротьба з нею, приневолюють кубанську людність утворити в границях свого краю незалежну державність. Кубанська країна полишає собі повноту державної власти і упрвляється при помочи властей, установлених своїми мешканцями“ (з декларації Краєвої Ради).

„Жерелом зверхної власти в краю є воля горожан, виявлена на репрезентаційних зб рах. Законодатну власть держить Краєва Рада і Законодатна Рада, екекутивну власть виконує Військовий Отаман і кубанське Краєве Правительство, судову власть повнять незалежні суди на основах, визначених законом“. Так сформулована суверенність Кубанщини в „Тимчасовім законі про вярх Кубанською країною“, який затвердила Надзвичайна Кубанська Рада Краєва дня 5 грудня 1918 р. Відповідно до §. 3—8 конституції всі горожани Кубанщини рівні перед правом і користуються повною свободою сумління, нетикальністю особи й помешкання і волею слова й друку, зборів і стоваришень. Усі горожани підлягають військовому обовязкови на однакових основах.

Краєва Рада складається в пверх 500 послів і збирається для вибору Військового Отамана (президента республіки) та розгляду й затвердження конституційних законів. Законодатна Рада або ссйм однопалатний складається з 80 послів і виконує законодатну власть, наскільки вона не застережена компетенції Краєвої Ради. До обсягу власти Військового Отамана належить головно покликування правительства, відповідального перед Законодатною Радою, і її недовіря сярчикує дмісію правительства.

Отце головні точки кубанської конституції. Вже близько три рдки рядиться Кубанщина самостійно на основах парламентарного устрою. За той час — побіч цілого ряду важних справ — вспіла Законодатна Рада полагодити підставове своє питання, земельне, так, щоби воно заспокоювало потреби широких мас, яких голозним заняттям є сільська господарка. Всю велику земельну власність, приватну, церковну, монастирську, мертвої руки і скарбову вивласнено на річ державного запасу землі, з якого заспокоюється потреби малоземельних козаків, місцевих селян і верховинців. Ухвалено також закон про політичні права кубанських горожан. Вибірче право до Законодатної Ради, затверджене згідно з законом Краєвою Радою в січні 1920 р., прислугує всім горожанам краю без ріжниці пола й народности, а також усім тим, що живуть у краю по містах не менше як два роки, а по станицях не менше як пять літ. Вибори відбуваються на підставі рівного, безпосередного, пропорціонального і твійного голосування. Належить вазначити, що перші кроки до успішної полагоди питання неagozaцького населення і розтягнення на нього політичних прав зроблено вже в 1919 р., кдлі утворено від разу Законодатну Раду й правительство з представників козаків і решти населення в рівнім числі.

Рівночасно з працею над уладженням життя в краю відповідно до нових вимог часу та над відновою економічного життя, веде кубанське правительство безпереривно від 1917 р. оборонну війну з большевиками, що натискають то з півночи (від Дону), то з північного сходу (від Волги через Царицин і Астрахань). Вже 28 лютого 1918 року мусіло кубанське правительство з отаманом і Радою уступати за Кубань. Підчас відвороту стрітилося кубанське правительство з добровольчим військом ген. Корнілдова й Алексєєва й заключило з ними чисто військову умову. В половині

червня 1918 р. розпочався зі станиці Мечетинської відворотний похід Кубанців і добровольчої армії вже під командою Денікіна. В грудні 1918 року большевики уступили зовсім із Кубанщини, а боєва акція перенеслася на дальші простори (на Дон і Ставропіль).

Зіткнення Кубанців із Корніловом, а опісля Денікіном, скомплікувало одначе оборону краю, в якій слабкі місцеві відгуки большевицькі зовсім погасли, не маючи пригожих підстав до розвитку. Воно втягнуло Кубанців у вир подій, які творила й якими кермувала виключно воля команди добровольчої армії. Історія дволітних відносин між добровольчою й кубанською армією се історія безперервних дволітних непорозумінь між двома політичними противниками, що приневолені долею боротися разом проти третьої сили. Метою добровольчої армії була тільки віднова давньої Росії, а кубанські козаки й кубанська державна організація мали відіграти лише роль помічника при досягненню сеї принципіальної мети. Тимчасом для кубанського правительства, що проголосило виразно свою незалежність від большевицької Росії, воєнною метою було тільки добро власного краю й народу. Тому то зараз на самім початку спільних операцій вибухли непорозуміння між кубанським правительством, на якого чолі стояв тоді Л. Бич, та ген. Денікіном, а перейшли в явну боротьбу зараз по першій повороті кубанського правительства й Ради до Катеринодара (в серпні 1918 р.). Розходилося про виокремлення і самостійність кубанської армії, якої Рада не хотіла відступати Денікінови для здійснювання його реакційних замірів, зовсім суперечних зі змаганнями й ідеалами кубанського народу. Та команда добровольчої армії не тільки не мала наміру позбуватися використання живої сили кубанського народу до своїх цілей, але загорнула під свій заряд усі дороги, пошту, телеграф і загніздившись у пор-

тах Новоросійську та Туапсі, перебрала в свої руки весь Імпорт кубанський, сажаючи тим способом заволодіти внутрішніми засобами краю, що їй у значній частині і вдалося.

І лише тому, що мусіло вести кривазу війну з большевиками за право існування, яка вимагала напруження всіх сил, кубанське правительство не мало змоги скинути з себе швидко ярмо російської реакції.

А тимчасом добровольча команда, використовуючи обставини, розкинула кубанські полки по цілим своїм фронтам і змушувала їх йти в глибину Росії й України, машерувати на Москву і Київ, а опісля переживати розгром денікінської армії і страховища поновної окупації псбідниками. Не так однак воєнна невдача, як політика Денікіна і його співробітників, витворили на Кубанщині під кінець 1919 р. і початок 1920 р. такі тяжкі умови воєнні, що правительство й кубанська армія мусіли покинути поновно Катеринодар, емігрувати на чорноморське побережжя і звідти провадити далі війну, поки кубанський край не буде визволений від большевиків і забезпечений в будуччині від усяких насильних наїздів з якоїнебудь сторони" (приказ Краєвої Ради з 29 марта 1920 р., станиця Єлисаветпольська).

Кубанське правительство змагало все до того, щоби з усіма, ближшими й дальшими сусідами, навязати як найприятніші зносини, які в будучності могли довести до певної економічної і політичної співпраці. Та команда добровольців ставала всіма силами в дорозі тим змаганням. Наведемо тут для прикладу один такий документ.

Трактат дружби поміж правительством Кубанської Республіки і Союзу Кавказьких Верховинців.

Кубанські делегати з одної сторони і делегати Союзу Кавказьких Верховинців із другої, переконані, що політичний, культурний і економічний

розвій Кавказу та користи з добродійства мира можливі тільки при заключенню тривалої дружби між кавказькими державами і їх взаємній підпорі, признали конечним заключити між собою отсей трактат :

1. Правительство Кубанської Републики і правительство Союза Кавказьких Верховинців признають взаємно нинішним урочистим актом державну суверенність і повну невалежність політичну обох країв.

2. Переведення територіяльних границь межи Кубанською Републикою і Союзом Кавказьких Верховинців має бути предметом окремої дальшої умови обох правительств.

3. Обі трактатові сторони зобовязуються не робити ні дорогою самостійних виступів, ні дорогою помочи або співучасти з кимнебудь, ніяких кроків, звернених до знесення або зменшення суверенности чи то Кубанської Републики, чи Союза Кавказьких Верховинців.

4. Військові формації кожної трактатової сторони не можуть переходити на територію другої інакше, як тільки на просьбу і за згодою її правительства, але й тоді піддаються під її команду.

5. Признаючи бажаним як найтісніще господарське зближення обох країв, правительства Кубанської Републики і Союза Кавказьких Верховинців підіймаються управильнення дорогою окремих умов таких справ, як : а) Виміни товарів і мит ; б) транспорту і доріг залізних, водних, в'озових ; в) почти й телеграфу ; г) монетарного обігу й ин.

6. Нинішний трактат підлягає ратифікації способом, устанавленим конституцією обох країв.

Сей трактат уложений у двох примірниках у липни. 1919 р. в Парижі. Підписали його від Кубанської Републики : голова делегації Л. Бич і члени : В. Савицький, А. Кулабухів, А. Намитоків. Від Союза Кавказьких Верховинців : голова делегації А. Чермоєв, члени І. Гай-

даров, Х Хадзарагов і міністер заграничних справ Г. Баммат. Членів кубанської делегації, підписаних на трактаті, віддав ген. Денікін під воєнний суд за державну зраду і одного з них, А. Кулабухова, повішено дня 7 падолиста, 1919 р. Інших не досягла його рука.

Згадаємо ще про пробу завязання федерації між трьома кубанськими республіками: Донською Кубанською й Терською.

З ініціативи Донського Круга військового (донського сойму) скликано в червні 1919 р в Ростові так звану „Полуднево російську конференцію“, зложеною з представників донської, кубанської й терської республіки, для наради над федерацією сих держав. Третього дня конференції 26 червня убито на політичному тлі провідника кубанської делегації Н. С. Рябовола. Дебати конференції проволіклися значно по причині неприсутності Кубанців і в тому часі за згодою донської й терської делегації з одного, а ген. Денікіна з другого боку, висунуено на конференції справу утворення полуднево-російського правительства під проводом ген. Денікіна. Та не вважаючи на бажання донської й терської делегації, щоби дійти до порозуміння з Денікіном, не досягнуто згоди і конференція по шестимісячних нарадах не закінчила їх, бо навіть найбільш угодозі провідники Донців і Терців, не згадуючи про Кубанців, не могли пристати на той обсяг „автономії“, яку хотіло надати їм полуднево-російське правительство.

Тоді в січні 1920 р., вже з ініціативи Кубанської Ради, вібрався в Катеринодарі так званий Начальний Круг, зложеної з представників Донщини, Кубанщини й Терщини в числі по 50 від кожного краю. В Донщині тимчасом „обсдингелна“ Денікінська орієнтація так змінилася, а змагання до самостійности так зміцнилося, що підчас виборів 50 представників не вибрано навіть предсідни-

ка Військового Союзу Донського — Харламова. „Начальний Круг“ проголосив себе найвищою властею Дону, Кубані й Терека, а метою поставив завязання державного союзу між тими трьома одиницями та покликання союзного правительства. Тоді Денікін звернувся до Начального Круга знов із пропозицією, підпертою енергічно „посторонніми“ чинниками, утворення полудневс-російського правительства, на якого чолі він стоявби. Але й теперішня проба не повелася, а надто постановою Начального Круга усунено оружні сили всіх трьох союзних країв із під якоїнебудь власті Денікіна. В тім самім дни перевела аналогічну ухвалу що до армії також Краєва Рада Кубанська і тим способом скинула з себе ярмо російської реакції та уможливила собі переведення в життє високих демократичних принципів і свободне означення цілей та границь війни з большевиками.

Дня 29 марта 1920 р., проклямувала Краєва Рада, що „не маючи ніяких заборчих намірів, відмовляємо права комунебудь перешкоджувати нам уладити власне внутрішнє життє так, як сього бажає наш народ. Ведемо війну не для війни, тільки в ім'я мира“.

Рівночасно переслало кубанське правительство всім сусіднім державам і за посередництвом заграничних посольств усім дальшим таку декларацію:

1. Не беремо участі в домовій російській війні для самої війни. Боронимо тільки нашої свободи і демократичного устрою, установленого волею кубанського народу, через органи його законодавчої власті. Ми готові кожної хвилі встановити війну, коли Совітська Росія згодиться відкликати свої війська з границь Кубанщини та признати право Кубанщини на самостійне існування, проклямоване Кубанською Краєвою Радою дня 7 грудня 1918 р.

2. Признаємо незалежність усіх державних

одиниць, що повстали на території давньої російської держави і проголосили незалежність.

3. Приймаємо за засаду не втручатися у внутрішні справи держав, повсталих на території давньої Росії, ні в справі СРСР Росії.

4. Справу злуки в будуччині всіх тих держав у союз чи союзи на яких або інших основах ставимо в залежність виключно від волі їх народів, висловленої вільно.

Звідси видно ясно, що Кубанщина не накладає нікому своєї волі, але й не хоче, щоб хтонебудь накладав на неї своє ярмо. Кубанці боронили своєї вітчизни від усяких змагань, що бажали силою заволодіти краєм і накинути йому ненавистний політичний або соціальний устрій. Кубанці не бажують протягати війну, бо трилітню війну оплатили попросту страшними жертвами, але очевидно, що не можуть скласти дружя, не досягнувши своєї мети. Кубанщина як самостійна одиниця державна є висловом волі свого народу. Самостійність є одним способом оборони народнього існування й охорони внутрішнього розвитку та вільного устанавлення зносин із сусідами.

Про дальший розвій випадків на Кубанщині не маємо доси докладних відомостей. Знаємо тільки, що дня 15 цвітня 1920 р. заключили астраханські козаки, які перше держалися окремо, донські, кубанські й терські якусь нову умову в справі спільної оборони від большевиків.

Тексту сеї умови не маємо. Натомість маємо текст договору представників сих чотирох козацьких держав, заключеного 4 серпня з ген. Вранглем, який наводимо в цілости.

Договір.

Супроти спільно веденої боротьби для визволення Росії від большевиків, керманіч і головний командант оружних сил полудневої Росії та отамани правительств Астраханщини, Донщини, Ку-

Банщини й Терщини, розвиваючи умову з 15 цвіт-
ня с. р., заключили однодушно отсей договір:

1. Державним формаціям Астраханщини, Дон-
щини, Кубанщини й Терщини ¹⁾ запевнюється пов-
на незалежність внутрішнього устрою й адміні-
страції.

2. В раді начальників зарядів при керманичу
й головнім команданті засідають із рішаючим го-
досом у всіх справах провідники правительств
державних формацій А. Д. К. Т. або їх за-
ступники.

3. Головному командантові признається повна
власть над усіми оружними силами державних
формацій А. Д. К. Т. як в операційних, так і в ос-
новних справах організації армії. Державні форма-
ції А. Д. К. Т. зобов'язуються перевести відповід-
но до вказівок головного команданта мобілізації
рекрутів у неменшій числі річників і категорій
від тих, що установлені на території оружних сил
полудневої Росії.

4. Всі предмети поживи і предмети, потрібні
до заосмотрення оружних сил полудневої Росії,
що буються з большевиками, мають доставляти на
жадання головного команданта території оружних
сил і державних формацій А. Д. К. Т. відповідно
до установленого ключа.

5. Заряд залізниць і магістральних ліній те-
леграфічних полишається в руках головного ко-
манданта.

6. Умови й переговори з заграничними пра-
вительствами у політичних і торговельних справах
заключує керманич і головний командант. Коли
переговори дотикалиби інтересів одної з держав-
них формацій А. Д. К. Т., керманич і головний
командант порозумівається вперед із відповідним
отаманом.

---

¹⁾ Тому що назви ковацьких держав усе пвтаряють-
ся, подаємо далі тільки їх початкові букви.

7. Установлюється спільна митова границя й однакові посередні податки. Зноситься всі митові рогачки й комори поміж поодинокими територіями, що беруть участь в отсїм договорі.

8. На територіях договірних сторін заводиться однакоу грошеву систему. Право емісії виконує керманич і головний командант, Усталення грошевої системи та розділ грошевих засобів, що вийдуть з емісії, буде предметом додаткових умов. Розміри емісії означують ухвали Ради начальників зарядів при керманичу і головнім команданті з невідкличною умовою участі представників державних формацій А. Д. К. Т., а затверджує керманич і головний командант.

9. По увільненню територій державних формацій А. Д. К. Т. отсей договір буде предложений до затвердження Великих Кругів Військових та Краєвої Ради, але входить у життя зараз по оголошенню.

10. Сей договір обов'язує до цілковитого покінчення домової війни.

Списано в п'ятох примірниках у Севастополі дня 4 серпня 1920 р. Підписи: Генерал Врангель, Олександр Кривошеїн, ген. поручник Шатілов. Отаман Донщини ген. пдр. Богаєвський, виконуючий обов'язки президента Ради начальників відділів правительства пресвітлого війська донського Кореневський. Виконуючий обов'язки кубанського отамана військового В. Іваніс, в заступстві президента кубанського правительства міністер внутрішних справ ген. майор Захарів. Терський отаман ген. пор. Вдовенко, президент терського правительства військового Євгеній Букановський. Астраханський отаман Микола Василевич Ляхов і президент військового правительства Салацій Баяну.

Додатковий протокол до договору з дня 4 серпня 1920 р. поміж керманичем і головним командантом оружних сил у полудневій Росії та отаманами і правительствами державних

формацій Астраханщини, Донщини, Кубанщини, Терщини.

Розвиваючи договір, заключений дня 4 серпня 1920 р., керманіч і головний командант оружних сил полудневої Росії та отамани і правительства державних формацій А. Д. К. Т. усталили: I. До § 3 договору. Основними питаннями організації армії належить уважати отсі төчки:

1. Наслідком признання головному командантові власти над усіми оружними силами полудневої Росії і державних формацій А. Д. К. Т. в операційних і основних справах організації армії, признається головному командантові право тимчасового переносення в разі потреби військових відділів поодиноких формацій державних з одних груп до других, одначе в формаціях не менших від цілковитого відділу.

2. Всі формації довершуються на основі етажів дієвої армії. Для відділів, що формують отамани понад норму, яку вказав головний командант, відступає начальна команда мундури, заосмотренне й оружє в міру можности.

3. Для поладнування службових непорозумінь установляє спеціальна комісія з участю представників державних формацій А. Д. К. Т. однакові уряди й однаковий спосіб поступовання. Вияснювання способів поступовання мають відбуватися у військовім заряді оружних сил полудневої Росії з участю представників державних формацій А. Д. К. Т., які повинні мати відповідну рангу.

4. Признаванне нагород загально-російських ордерів здержується на час домової війни в виїмком нагород хреста св. Юрія і медалів для жовнірів і козаків.

5. Номінацій у військах державних формацій А. Д. К. Т. на стелені, починаючи від командантів полків, баталіонів і дивізій в гору, довершує відповідний отаман за згодою головного команданта.

6. Прийманне офіцерів, уроджених на землях державних формацій А. Д. К. Т. до відділів тих формацій, довершується за згодою штабу головного команданта і навпаки, прийманне офіцерів, уроджених на землях згаданих державних формацій до відділів російської армії, довершується за згодою відповідного отамана.

7. Право номінації на висші степені за військові відзначення включно аж до степеня полковника, а також номінації на висші степені за літа служби або відповідно до наукового цензу, та усталенне старшинства відповідно до степенів і статута ордерів святого мученика Юрія, та святого Миколая, полишається власти отамана.

Головному командантові прислугує право номінації всіх категорій, на всі степені, у всякім випадку.

Номінації офіцерів державних формацій А. Д. К. Т., які не служуть у козацьких відділах, довершує головна команда. Офіцерів не козачих формацій, що служуть у військах державних формацій А. Д. К. Т., іменують відповідні отамани.

II. До § 4 договору. Розділу предметів поживи й інших предметів, потрібних армії, довершує комісія, зложена в представників оружних сил полудневої Росії і державних формацій А. Д. К. Т. в рівнім числі.

III. До § 5 договору :

1. В міру звільнювання територій державних формацій А. Д. К. Т. належить поробити заходи до відновлення нормального завідування засобами комунікації в розмежуванні компетенції військових і цивільних властей.

2. Договірні сторони уважають потрібною децентралізацію заряду залізниць з умовою утворення одного або кількох залізничних округів на території державних формацій А. Д. К. Т. Ті округи віддаються відповідно до загальних правил цен-

тральному зарядові комунікації доріг при головнім команданті.

3. Начальників округів іменує головний командант на внесене військових отаманів.

4. У склад усіх органів колегіяльних округів входять представники відповідних державних формацій з рішаючим голосом.

5. Краєвій влади державних формацій А. Д. К. Т. полишається право децизії про будову залізниць у краю, коли вони місцевого значіння, та право установлювання поборів і спеціальних тарифів за перевіз тими дорогами.

6. При порішуванні справ у колегіяльних органах центрального заряду комунікації доріг, які дотикають інтересів державних формацій А. Д. К. Т., представники тих формацій беруть участь із рішаючим голосом.

7. Зряд внутрішніх доріг, водних і мурованих, у границях державних формацій А. Д. К. Т. полишається краєвій влади кожної формації.

Зелізнична сторожа на територіях державних формацій А. Д. К. Т. стоїть під управою дотичного правительства та при тім виповняє всі законні домагання залізничних і військово залізничних властей.

IV. До § 6 договору. Правительство державних формацій А. Д. К. Т. ведуть без обмежень торговельні операції в межах Росії і за границею на основі загальнодержавних законів, що відносяться до заграничної торгівлі, та торговельних умов і концесій.

V. До § 7 договору. Зряди портів і митових комор на територіях державних формацій А. Д. К. Т. стоять під управою дотичного правительства в приложеням загальнодержавних законів.

Уложеня норм посередних податків і розділ доходів із тих податків належить до комісії, зложеної в рівнім числі з представників головної команди і державних формацій А. Д. К. Т. Стягання

посередних податків належить до відповідного правительства.

Севастополь, дня 4 серпня, 1920 р.

Слідують підписи майже ті самі, що висше.

*

Кожному, хто прочитає отсі два документи, договір і додатковий до нього протокол, стане ясно, що в них одним почерком пера знищено всі дотеперішні змагання Кубанської Краєвої Ради і її здобутки, осягнені в кінци по упадку Денікіна. З суверенної держави стає знов Кубанщина тільки „державною формацією“, що може займатися ріжними справами „місцевого значіння“, може давати рекрута, що буде битися і під Москвою і в Сибіри і в Туркестані за віднову старої реакційної Росії, живити й оплачувати „загальноросійську армію“, накладати й збирати потрібні на те податки, торгувати на основі загальноросійських (лише не своїх) законів і таке инше, а Врангель полишає собі такі дрібниці, як політичні й торговельні переговори з зараницею, виконування начальної власти не тільки „в південній Росії“, але й у всіх козацьких державах, начальну команду й инші функції, які перед тим повнив Денікін. І знов треба буде довгої й упертої боротьби, щоби дійти до того стану, в яким була Кубанщина при кінци марта 1920 р. Та боротьба вже й почалася, бо в відповідь на договір порозсилала президія Кубанської Краєвої Ради через своїх представників усім дипломатичим місіям заяву, що отаман Кубанського краю, ген. Букретів, заключивши умову з ген. Вранглем і поставивши тим способом Кубанщину в залежність від нього, нарушив суверенність держави, чого не мав права робити без санкції Ради. Його умова пр те не може мати ніякого правного значіння.

Ся боротьба ускладняється ще тим, що Москалі, які творять значний процент населення Кубанщини, схилилися все до федерації з Росією, здер-

жували самостійницький рух і при помочи оружанної сили московської, то денікінської, то большевицької, удержували анархічні відносини в краю, не даючи йому зорганізуватися.

Маймо надію одначе, що тепер нові часи, що давнина не вернеться та що Кубанщина таки дібеться свого права, що її змагання увінчаються успіхом та що вона заміє життям, уладженням по своєму розумінню, як вільна, незалежна одиниця державна на добро не тільки кубанського народа, але й усеї людськості, в якій культурну скарбницю вона не захчає докинути й своєї лепти.

Львів, 16-27. IX. 1920.
